

BÁGER GUSZTÁV–SZABÓ-PELSŐCZI MIKLÓS

A Marshall-tervtől az új egyensúlyi helyzetek felé

Immár fél évszázaddal ezelőtt a Harvard Egyetemen tartott beszédében hozta nyilvánosságra az Egyesült Államok külügyminisztere azt a tervet, amelynek keretében addig példa nélkül álló összegű segélyek áramlottak a vezető nagyhatalomtól Nyugat-Európa országaiba. A Marshall-segély megvalósítását sajátos történelmi körülmények tették lehetővé és szükségessé. Az európai helyreállítási program igen sikeresen oldotta meg feladatát: a kedvezményezett országoknak nemcsak a gazdaságát korszerűsítette, hanem biztonsági szempontból is a finanszírozók igényei szerint alakította a fejlődésüket. Ez a tanulmány nem egyszerű „évfordulós” visszatekintés; a szerzők igyekeznek feltárni az akkori és a mai világpolitikai és világgazdasági helyzet közös elemeit, és hasonló globális segélyprogramot sürgetnek.

A terv fő elemei

A terv a második világháborút követő, gondokkal és konfrontációkkal terhes időszak sajátos körülményeit és követelményeit tükrözte. Kidolgozását a következő világpolitikai és világgazdasági tényezők segítették elő, illetve tették lehetővé:

- mind az Egyesült Államok, mind a demokrácia és a szociális piacgazdaság normáit elfogadó európai országok vezetői felismerték, hogy melyek a háború sújtotta európai államok legfontosabb politikai és katonai biztonsági igényei;

- az Egyesült Államok biztosítani tudta a szükséges kezdőtőkét és a kielégítő mértékű kereskedelmi előnyöket ezen országok számára, és helyesen állapították meg az Európának felkínált vissza nem térítendő segélyek, rendkívül kedvezményes kölcsönök és kereskedelmi privilégiumok mértékét;

- kiemelkedően tehetséges politikusok álltak mind az amerikai, mind az érintett európai kormányzatok élén, akik – a New Deal és a keynesi gazdaságpolitika elvei alapján – képesek voltak pragmatikusan szétosztani a Marshall-terv önmagában jelentős, de mégiscsak korlátozott forrásait, és olyan tartós egyensúlyt alakítottak ki a gazdasági és politikai változók között, amelyet a gazdasági és társadalmi élet legtöbb – ha nem is valamennyi – szereplője méltányosnak tartott;

- a rögzített, de módosítható árfolyamokon alapuló *Bretton Woods-i pénzügyi rendszer* megfelelő keretet teremtett mind a segélyezés lebonyolításához, mind az európai országok közötti gazdasági együttműködésnek a kibontakozásához. E rendszer kereteibe jól illeszkedett a pénzügyi kooperáció elősegítésére létrehozott Európai Fizetési Unió (EPU) is;

Báger Gusztáv a Pénzügyminisztérium főosztályvezetője, a Robert Triffin–Szirák Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Szabó-Pelsőczy Miklós az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tanácsadója, a Robert Triffin–Szirák Alapítvány tiszteletbeli elnöke.

– végül a Marshall-terv – bölcs előrelátással – kezdettől fogva egyre szabadabb utat kívánt engedni a piaci erőknél, amint azok biztosítani tudták az árak stabilitását és a gazdaságok növekedését.

Ezek az elemek – melyek az Atlanti Chartától az IMF alapszabályáig több fontos nemzetközi dokumentumban is megjelentek – jól illeszkedtek a háború utáni gazdasági, társadalmi és politikai egyezmények rendszerébe.

A Marshall-terv nyilvánosságra hozatala óta több mint ötven év telt el, és közben a világ alaposan megváltozott. A tervek sikeréhez hozzájáruló tényezők nagy része már nem létezik, vagy ha létezik is, jelentősége már nem a régi. Ezen elemek némelyikével külön is foglalkoznunk kell.

A nemzetközi pénzügyi rendszer

A Bretton Woodsban 1944-ben létrehozott rögzített valutarendszere 1971. augusztus 15-én súlyos csapást mért a dollár aranyra való átválthatóságának felfüggesztése, bár az árfolyamok lebegtetése csak 1973-tól vált általános gyakorlattá. A téma egyik legnevezebb szakértője, Robert Solomon szerint „1973-ban az infláció felgyorsulásakor született meg a döntés arról, hogy be kell vezetni az árfolyamok lebegtetését. (...) A lebegtetésre való 1973 márciusában történt áttérés egyik fő célja az volt, hogy véget vessünk az európai pénzügyi politika aláásásának.” (Solomon [1977] 276. és 326. o.)

Senki sem vitatja, hogy a – főleg 1965 után – felszínre kerülő különféle pénzügyi problémák (különösen a font sterling gyengülése és 1967. november 16-án bekövetkezett leértékelése) komoly próbatételek elé állították a rögzített valutaárfolyamok rendszerét. A megoldást keresve hozta létre az IMF a „különleges lehívási jogok”-nak (SDR) elnevezett tartalékeszközt és a hozzá kapcsolódó mechanizmusokat, s léptette életbe 1969. július 28-án az alapszabály első módosítását.¹

A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy 1971. augusztus 15. után a világban tovább folytatódott az infláció, ami a valuták általános lebegtetéséhez vezetett, és amit azután jelentősen felgyorsított az olajárak nagymértékű emelkedése. „Az, hogy az OPEC 1973 végén négyszeresére emelte a kőolaj árát, valószínűleg a második világháború óta a nemzetközi pénzügyi rendszerre – és tágabb értelemben a világgazdaságra – mért legsúlyosabb csapás volt.” (Solomon [1977] 290. o.)

A nemzetközi pénzügyi rendszer tehát alapjában véve akkor szenvedte el az első érvágást, amikor megszűnt a dollár aranyra válthatósága. A rendszer szétesése az általános árfolyam-lebegtetéssel, az első, később a második olajár-robbanással (1973-ban és 1979-ben), majd a fejlődő országok 1982. évi adósságtörlesztési krízisével folytatódott. Tulajdonképpen ebbe a sorba illeszkedik az is, hogy a fejlett ipari országok 1989-ben képtelenek voltak a Marshall-tervhez hasonló segítségnyújtással reagálni a Kelet- és Közép-Európában akkoriban kibontakozó nagyarányú változásokra.

Ez az eseménysorozat alapjaiban megváltoztatott több – 1971 augusztusáig többé-kevésbé stabilan fennálló – politikai és gazdasági egyensúlyi viszonyt. Az azóta eltelt évtizedekben a stabilitás hiánya egyre érezhetőbbé és mind feszítőbb gondná vált. Bizonyos, hogy nem lesz könnyű megteremteni az új egyensúlyt. A világméretű likviditás 1971 utáni felduzzadása, az off-shore piacok 1979 (a külföldi befektetéseket fékezni hivatott ún. Q-szabály megszüntetése) óta bekövetkezett robbanásszerű fejlődése, valamint a származékos ügyletek utóbbi évtizedben végbement elterjedése tovább nehezíti ezt a feladatot.

¹ A rögzített valutarendszer további nehézségeiről lásd Solomon [1977] 86–124. o.

A biztonság kérdése

A Marshall-terv kidolgozásának nagy lendületet adott az a politikai és katonai veszélyérzet, amelyet a szovjet birodalomban végbemenő agresszív folyamatok keltenek a nyugati világban. Ötven évvel később sokan úgy érzik, hogy a hidegháború befejeződésével elhárult a demokráciát és a szabad piacgazdaságot a jövőben fenyegető valamennyi veszély. A derűlátás azonban nem lehetett tartós. A balkáni helyzet, a kaukázusi háborúk, néhány volt szovjet tagköztársaságban a kikiáltott demokrácia máig ingatag helyzete azt bizonyítja, hogy noha a csaknem ötven éven át dúló hidegháborúnak valóban vége szakadt, ami utána következett, az nem béke, hanem – Clausewitz szavaival élve – egy más eszközzel vívott újabb (hideg)háború, melyet diplomáciai és katonai közjátékok tarkítanak.

Ha ez a megítélés helytálló, akkor a Marshall-tervhez hasonló, de az új helyzethez igazított válaszlépésre van szükség, hiszen miként a természet, úgy a politika sem tűri a légtüres tereket, amelyeket a lehető leggyorsabban ki kell tölteni a szabad piacgazdaságra jellemző demokratikus intézményrendszerrel.

Ezért olyan fontos a kellően fejlett országok számára a NATO keleti bővítésének kérdése, és ezért elengedhetetlenül szükséges a NATO és Oroszország – meg esetleg néhány más volt szovjet tagköztársaság – konstruktív párbeszéde nem csupán az euroatlanti térség, hanem – Marshall szavait idézve – „az egész világ jövője” szempontjából is. Marshall és a Truman-adminisztráció 1947–1948-tól kezdve teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy a kor gazdasági és biztonsági kérdései erősen összefonódtak egymással.

Mára a legtöbbször számára világossá vált, hogy a gazdasági kohézió, a diplomáciai egyensúly és a mindenkire érvényes katonai biztonság iránti törekvéseinknek globálisnak kell lenniük. Ezek a szavak akár a néhány évtizeddel ezelőtt élt államférfiak számára – és szájából – is Gladstone-i vagy Wilsoni szóvirágoknak hatottak volna. A mai kor és a 21. század számára azonban a Marshall-féle Realpolitik gerincét adják. Kennedy elnök kijelentése, mely szerint a „béke oszthatatlan”, sohasem volt érvényesebb, mint napjainkban. Az atlanti közösség vagy az OECD-országok – családi perpatvaroktól eltekintve – békés egymás mellett élése is lehetetlenné válna, ha nem a demokratikus és szabad gazdaság követelményei szerint cselekednének. Egyikük sem élhetne békében Oroszországgal, Kínával, Indiával, a déli félteke és az iszlám országaival, a Közel-Kelettel és a csendes-óceáni térséggel, ha nem érvényesülnének az erős gazdaságok, a demokratikus társadalmi kohézió és a tisztán látó Realpolitik által is támogatott tisztesség elvei.

A társadalmi felelősséget is érvényesítő szabad gazdaság

A Marshall-terv sikerének egyik forrása az volt, hogy a háború utáni Európában az államok készek mutatkoztak nagyobb részt vállalni a társadalmi felelősséget is érvényesítő gazdasági rend létrehozásában.

Schumpeter 1942-ben megállapította, hogy „a kapitalista társadalom lebomlása” bizonyos területeken már meglehetősen előrehaladottá vált, és hogy e fejlemények következményeit immár „tényként” kezelik az üzleti élet szereplői és számos közzgazda is, akik helyeslően elfogadják:

– „azokat a különböző stabilizációs törekvéseket, amelyek a recesszió vagy legalábbis a depresszió megelőzését célozzák, és amelyek az üzleti helyzetekbe egyre nyíltabban avatkoznak be, ha a teljes foglalkoztatottság elvégig még nem mennek is el;

– a jövedelmek nagyobb egyenlőségének és az újraelosztást célzó adórendszer elvének szükségességét, bár azt csak ritkán fogalmazzák meg, hogy mennyire hajlandóak megközelíteni a teljes egyenlőséget;

- az árszabályozásra vonatkozó intézkedések bőséges tárházát, melyeket gyakran trösztellenes jelszavakkal próbálnak igazolni;
- az állami ellenőrzést, mely azonban a munkaerő- és a pénzpiac tekintetében meglehetősen tág keretek között ingadozna;
- az igények körének korlátlan kibővítését, melyeket ma vagy végső célként állami beruházások útján vagy ingyenesen, esetleg valamiféle »postahivatali elven« kell kielégíteni és végül
- természetesen a (társadalom-) biztosítási jogszabályok teljes körét.”

Schumpeter néhány sorral odébb jelentőségteljesen hozzáteszi, hogy „a kapitalizmus... nem más, mint értékrendszer, életmód és az egyenlőtlenségen és családi vagyonon alapuló civilizáció. Ez a civilizáció a gyors elmúlás napjait éli...” (*Schumpeter* [1942] 418–419. o.).

A háború utáni Európában fennálló társadalmi és politikai viszonyok a jóléti államot e hanyatló kapitalista kultúra talajára építették, jóllehet formailag és tartalmilag természetesen nagy különbségek mutatkoztak a Beveridge-terv, az Erhard-féle „Soziale Marktwirtschaft”, a svéd Myrdal, az olasz Einaudi gondolatmenete vagy az Egyesült Államok számtalan szociális programja között.

Mégis, az intézkedések eredményei – a döntéshozók szándéka ellenére kialakult számos mellékkövetkezménytől függetlenül – végső soron pozitívumként értékelhetők. Az egy főre jutó reál-GDP 1971-ig kielégítő ütemben, utána valamivel lassabban növekedett. A lakosság jelentős részének életminősége javult, nőtt a várható élettartam, népe-sebbé vált az egészséges középosztály, ami inkább segítette, mint hátráltatta a kulturális és üzleti elit munkáját. A demokratikus társadalmi kohézió többé nem a kivételt, hanem magát a szabályt jelentette, legalábbis a hetvenes évekig. A nemzetközi pénzügyi rendszerben végbemenő szerkezeti változás (stagfláció) miatt azonban a gazdasági és szociális egyensúly fenntartása 1971 után egyre nehezebb és költségesebb lett. Gondosan meg kellene vizsgálni, hogy a költségvetési hiány GDP-hez viszonyított arányának növekedése milyen mértékben volt a jóléti kiadások, és mennyiben a nemzetközi pénzügyi rendszer rossz menedzselésének (például pontatlan értékeléseknek vagy gondatlan üzletvitel-nek) a következménye.

A Marshall-terv adminisztratív végrehajtása

A második világháború után az európai helyreállítás csak komoly nehézségekkel tudott megindulni. Bár 1947 végére a térség különböző segélyszervezetektől (például az UNRA-tól és a GARIOA-tól)² kb. tízmilliárd dollárnyi támogatást kapott, ez az összeg nem oldotta meg a pénzügyi gondjait (*Desai* [1995] 35–55. o.). 1947 végén az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezethez (OEEC) tartozó országok bruttó adósságállománya elérte a kilencmilliárd dollárt, ami ezen országok éves GDP-jének 5 százalékát tette ki (*Triffin* [1957]). Ekkor jutottak az amerikai illetékesek arra a következtetésre, hogy az *ad hoc* segélyek és a hagyományos gazdasági gyakorlat alkalmazása ebben a helyzetben már nem elégséges, hanem egy új gazdasági intézmény létrehozására van szükség.

A Marshall-terv elvei viszonylag egyszerűek voltak. Amerika a segítségnyújtást kúraszerűen, nem csupán néhány, hanem a háború által megnyomorított valamennyi országnak számára szánta – azzal, hogy a kezdeményezésnek nemcsak amerikaiak, hanem európainak is kellett lennie... az az ország, amely nem értett egyet a programmal, nem számíthatott segítségre (*Hansel* [1996] 7–10. o.).

² UNRA = United Nations' Recovery Agency, GARIOA = Government Aid and Relief in Occupied Territories (az elfoglalt területek számára nyújtott amerikai kormánysegély).

A program megvalósítása figyelemreméltó sebességgel indult. George Marshallnak a Harvard Egyetemen elmondott 1947. június 5-i beszéde után a Kongresszus megszavazta az Európai Együttműködési Törvényt (European Co-operation Act – ECA), mely 1948. április 3-án lépett hatályba, és vele együtt indult a Marshall-terv is. Valamivel korábban, alig néhány héttel a Harvardon elhangzott beszéd után Párizsban 16 európai ország létrehozta az Európai Gazdasági Együttműködési Bizottságot (CEEC), melynek célja egy négyéves európai fejlesztési program kidolgozása volt (Európai Helyreállítási Program, ERP). Ebben a termelés gyors és erőteljes növekedésének elősegítése, a kereskedelem és a pénzügyi egyensúly megteremtése, valamint az Európán belüli kereskedelem és az európai gazdasági együttműködés támogatása szerepel. Ugyanazon év őszére a bizottságot átalakították, és létrejött az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezete (OEEC), amely a feladatkörében beállott néhány jelentős változással és új név alatt (Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet, OECD) ma is működik. Az ECA, vagyis a Marshall-terv jogi háttérét biztosító törvény három és fél évig, 1951. június 30-ig volt érvényben, ám ez alatt az alig negyven hónap alatt – pontosan a tervek szerint – „megváltoztatta a történelem menetét”.

A Marshall-terv az Egyesült Államok 1948–1951 közötti GNP-jének kb. 1,75 százalékát vette igénybe, összege 12 milliárd dollár volt. Ebből az összegből 9,2 milliárd dollár vissza nem térítendő segély, kb. 1,2 milliárd dollár alacsony kamatozású, kedvező feltételekkel nyújtott – 35 év alatt, 2,5 százalékos kamattal, 1952-től kezdve törlesztendő – kölcsön, a fennmaradó 1,6 milliárd dollár pedig az Európán kívüli kereskedelem fellendítését célzó pénzügyi segítség volt.

A Marshall-terv kidolgozói szakítottak mind a klasszikus, mind a jóléti közgazdaságtan elveivel, s kezdettől fogva tisztában voltak a feladat sürgősségével és a program ideiglenes jellegével. A sürgősség a háború utáni helyzetből adódott. A Marshall-terv legfontosabb feladata az volt, hogy áthidalja a szükséghelyzetet, majd miután ezt megoldotta, visszavezesse az európai gazdaságokat a multilateralitás és a konvertibilitás ösvényére. E két cél elérésére nem tűztek ki konkrét időpontot, de – helyesen – feltételezték, hogy az Európai Helyreállítási Program által keltett közvetlen és közvetett hullámok nyomában idővel megjelenjen majd a szabad piacok és fő jellemzői. Ezzel az általános nizzettel összhangban az Európai Gazdasági Együttműködés Bizottságának második ülésén Párizsban 1948. április 16-án elfogadták az Európai Gazdasági Együttműködési Egyezményt. Az ebben megfogalmazott intézkedések célja az OEEC-országok közötti kereskedelem korlátainak fokozatos lebontása volt. Érdemes felhívni a figyelmet egy olyan jellemzőjükre, mely szinte egyedülállónak mondható a hasonló segélyprogramok körében. A donor ország, vagyis az Egyesült Államok, jóllehet megkövetelte, hogy a fogadó országokba irányuló tőketranszfereket javarészt az Egyesült Államokba „árak vásárlására” költsek el, hajlandó volt elfogadni, hogy az „európai kormányok... továbbra is fenntartják az Egyesült Államokból érkező importra vonatkozó korlátozásokat... [mivel az utóbbi felismerte], hogy az Európán túli kereskedelem felszabadítása... annak kinyilvánítása volt, hogy [az európaiak] hajlandóak együttműködni az Egyesült Államokkal abban, hogy a Marshall-tervet az ésszerűség keretein belül tartsák, és hogy (ezáltal) »úgy csökkentsék az amerikai adófizetőkre nehezedő terhet, hogy a lehető legnagyobb mértékben korlátozzák a résztvevő országok dollárért történő vásárlásainak összegét«” (*Hieronymi* [1973] 232. o.).

Az amerikaiak türelmének ez a paradox megnyilvánulása érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy a Marshall-terv az OEEC-országok külföldi valuta (értsd: dollár) iránti igényén alapult. Minél kevesebbet importáltak az Egyesült Államokból, annál kevesebb dollárra és – következésképpen – segélyre volt szükségük. Másrészt viszont bármilyen segílyt kaptak, azt az Egyesült Államokból származó áruk behozatalára költötték.

A Marshall-segélyt az OEEC Párizsban osztotta szét. A fogadó országok az Európai Helyreállítási Program alapján állították össze éves dollárszükségletüket. Az Egyesült Államoknak az OEEC-be delegált képviselője természetesen rendkívül fontos szerepet játszott, hiszen neki kellett számot adnia a Kongresszus előtt arról, hogyan költik el az amerikai adófizetők pénzét. Befolyása különösen annak meghatározásában volt jelentős, hogy miként használják fel a kölcsönökből továbbkölcsonzott összegeket. Az első körben ugyanis az európai kormányok dollárban megkapták a Marshall-tervből nekik jutó összeget, melyet különleges számlákon helyeztek el. Ezeket az összegeket csak az OEEC-be delegált amerikai képviselő jóváhagyásával hívhatták le. Miután a fogadó kormányok ezeket az összeget továbbkölcsonnították a helyi vállalkozóknak, azok a saját számlájukra árukat importáltak az Egyesült Államokból. Ezután a dollárkölcsön eredeti összegét kamatokkal együtt

nemzeti valutában vissza kellett fizetniük a saját kormányuknak. A helyi kormány így ugyanazt az összeget újból kölcsönadta. (*Hieronymi* [1973] 99. o.)

A háborút közvetlenül követő években az Európán belüli kereskedelem csak lassan fejlődött. Az európai országok arany- és dollárkészletei korlátozottak voltak. Az európai áruk a jelentős kereskedelmi kedvezmények ellenére sem voltak különösebben versenyképesek az amerikai piacon. Az általános dollárhiány miatt (sokan attól tartottak, hogy ez majd tartós lesz) az európai országok arra kényszerültek, hogy egymás között, bilaterális alapon, szigorúan mennyiségi kontingenseket megszabva kereskedjenek. A feladat tehát az volt, hogy a bilateralizmust felváltsa a multilateralizmus, méghozzá úgy, hogy ezzel együtt növekedjék az európai áruk világszerte versenyképessége.

Az Európai Fizetési Unió (EPU) nagyban hozzájárult e feladat végrehajtásához azzal, hogy olyan klíringrendszert hozott létre, amelyben az unió tagjai havonta számoltak el egymással, a bázei székhelyű BIS közbeiktatásával. Az egyenleg legfeljebb 40 százalékat arannyal és konvertibilis valutával kellett kiegyenlíteni, míg 60 százalékat az ország EPU-kvótáján belül lehetett rendezni; a kvóta az adott ország 1940. évi EPU-kereskedelmének 15 százalékaival volt egyenlő. Idővel ezek a százalékos arányok megváltoztak. A nettó adósok bármely egyéb olyan valutával is fizethettek, melyet a hitelezők hajlandók voltak elfogadni. A krónikus deficittel küzdő országoknak vagy át kellett alakítaniuk a gazdaságukat, vagy le kellett értékelniük a nemzeti valutájukat.

Az EPU 1950 és 1958 között működött. Bár feladatát nem tudta teljesen elvégezni, tagjai az 1950 és 1956 közötti időszakban 56-ról 89 százalékra növelték az Európán belüli kereskedelmüket, nemzeti valutáik az aktívabb kereskedelemnek köszönhetően 1958-ra megközelítették, egyes esetekben pedig el is érték a konvertibilitást (*Triffin* [1957]).

Koncepciók

A gazdasági és társadalmi koncepciók akkor sikeresek, ha dinamikus egyensúlyt, pozitív előjelű, jóindulatú kört sikerül elindítaniuk, és ezáltal mozgásba hozzák az általuk érintett szférákat. A Marshall-tervnek volt ilyen koncepciója: „segíteni kívánt az Egyesült Államok népének az elszigetelődési politika veszélyének elhárításában... és a háború által megnyomorított európai országoknak”, hogy ismét talpra álljanak (*Hansel* [1996] 7–10. o.).

A Nemzetközi Valutaalap – főleg alapszabályának első módosításáig – szintén rendelkezett ilyen koncepcióval: lehetővé tette „a nemzetközi kereskedelem kibővülését és kiegyensúlyozott növekedését... [hogy elősegítse] a magas szintű foglalkoztatást és reáljövedelmeket... [hogy kifejlessze] valamennyi tagjának produktív képességeit... [és] hogy létrehozza a [tagok] fizetésimérleg-egyensúlyának korrekcióit anélkül, hogy a nemzeti és nemzetközi prosperitás csorbát szenvedne...” (*Horsefield* [1969] 187–189. o.). A Marshall-terv sikeréhez nagyban hozzájárultak az EPU és az IMF koncepciói, amelyek jelentős mértékben elősegítették a háborút követő 20–25 év kiegyensúlyozott növekedését. Ebben a korszakban végül is ezek a koncepciók és ezek az elképzelések bizonyultak az euroatlanti közösség viszonylagos békéje és társadalmi kohéziója forrásának.

Nehéz képet alkotni arról, hogy a jövőben közös elképzelések és értékek nélkül hogyan valósítható meg a demokratikus, globális kohézió és a fent említett, pozitív előjelű emelkedő kör. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy napjainkban a globalizálódás nem választás kérdése, hanem immár technológiailag adott folyamat.

Az arany–dollár standard végével olyan időszak köszöntött be, amelynek gazdasági és társadalmi koncepciói eltérnek az előző negyedszázad koncepcióitól. A társadalmi igazságosság pragmatikus, vegyes gazdaságának képzetét felváltotta a lényegében profitorientált gazdasági paradigma sokkal kevésbé kifinomult és sokkal kevésbé megfogalmazott víziója. A tisztán profitérdekeltségen alapuló társadalom nem tud, sőt kimondottan nem akar részt vállalni a szociálisan igazságos társadalom megalkotásában. „Tíz évnyi kutatás után ... arra a következtetésre jutottam, hogy a társadalmi igazságosság fogalmának a

szabad emberek alkotta szabad társadalomban nincs értelme... Nem lehet újraelosztási igazságosság ott, ahol senki nem végez újraelosztást” (Hayek [1978] 51–70. o.).

Ötven évvel a Marshall-terv után azt látjuk, hogy sikerének fő okai ma már nem állnak fenn, vagy ha mégis, akkor ezek inkább egy elmúlt kor túlélőjeként, mint egy új évszázad hajtórugójaként léteznek. Azoknak az erőknek a helyét, amelyek a demokratikus társadalmi kohézió pozitív előjelű, emelkedő körét létrehozták, lassan, de biztosan új technológiák és új társadalmi erők veszik át.

Új egyensúlyi helyzetek felé

Újból a biztonság kérdéséről

Napjainkban a globális biztonság kérdése legalább olyan fontos, mint ötven évvel ezelőtt volt. Akkor ezt hamar felismerték, és e felismerésnek köszönhetően gyorsan sikerült talpra állítani Nyugat-Európát. Ma az OECD-országok nem rendelkeznek reális jövőképpel, ehhez ugyanis túl sok helyi gazdasági, sőt néha politikai kérdés osztja meg őket. Bár egy ideig még bizonyára az Egyesült Államok, Európa és Japán lesznek a főszereplők, a világon számos jelentős kulturális és hatalmi központtal kell megosztóznuk: az – évszázadok óta az európai nagyhatalmak egyikének számító – orosz, az iszlám, a hindu, a buddhista, a konfucianus és a héber hagyományokkal, melyek fokozatosan egyre nagyobb tért hódítanak, és hatalmas államokba (Kína, India) vagy kisebb, mégis erős országokba (Izrael) szerveződnek, és az északi, a déli, a keleti és a nyugati félteke egy-egy jókora darabját a magukénak mondhatják. A katonai, politikai, etnikai, kulturális vagy tisztán gazdasági indokból kirobbanó konfliktusok esélye hallatlanul nagy. A világ teli van helyi lázongásokkal, de a nyugtalanság globális, és csak hatalmas erőfeszítések árán sikerül keretek között tartani.

A pozitív, emelkedő köröket kutatva, nagy hiba lenne figyelmen kívül hagyni azt a hatalmas kapacitást, mely ezekben a potenciálisan pusztító erőkben lakozik. Az út nem veszélytelen: tojásokon és aknákon lépkedünk – ez utóbbiak jelképes értelemben gyakran nukleáris töltetekkel is össze vannak kapcsolva. Egy ehhez némileg hasonló helyzetben a Marshall-terv a legegyszerűbb útvonalat választotta a sikerhez: habozás nélkül szembenézett a biztonság kérdésével!

A globális méretekben való gondolkozás nem választás kérdése. A gyors technikai fejlődés kényszerít e modern gondolkodásmódra, bár a helyzet politikailag még nem egészen érett meg erre. A műszaki változás már itt van, s gazdasági, társadalmi, politikai és katonai egyensúlyvesztéshez vezetett. A közgazdák és gazdaságpolitikusok feladata lenne az, hogy megfeleljenek az egyensúlyvesztések kihívásainak: segíteniük kellene egy olyan erős, hatékony gazdaságon alapuló új egyensúlyi helyzet létrehozásában, melyben a szabad társadalmakat a kulturálisan megnyilvánuló jó szándék, baráti érzület, továbbá a félelemtől és a nélkülözéstől alól való felszabadultság kapcsolná össze. Ennek valóra váltása az idealizmus és a geopolitika helyes arányú elegyítését kívánja meg.

Monetáris, gazdasági és társadalmi koherencia

Az a pragmatikusan vegyes pénzügyi és gazdasági gondolkodásmód, mely – saját, belső jellemzőin túl – oly sikeressé tette a Marshall-tervet, az elmúlt negyedszázadban komoly támadások kereszttüzébe került. Ez annak a folyamatnak a következménye, hogy egyre inkább a *laissez faire* elv uralkodik a gazdaságban, s a Marshall-terv korának pénzügyi,

gazdasági és társadalmi egyensúlyhelyzetei fokozatosan elveszítik kiegyenlítő, ellensúlyozó képességeiket.

A nemzetközi pénzügyi szektor egyensúlyi helyzete borult fel először. Az IMF alapokmányának első módosítását *de facto* semmibe vette a világ, ami a nemzetközi likviditás nem várt növekedéséhez vezetett. Míg a központi bankok hivatalos tartalékai 1949 és 1968 között 45 milliárd dollárról 79 milliárd dollárra gyarapodtak (ez 76 százalékos növekedést jelent), a következő húsz év alatt, 1969-től 1988-ig 79 milliárdról 1147 milliárd dollárra, vagyis 1452 százalékkal nőtt a tartalékok összege. 1989 és 1993 között 1147 milliárd dollárról 1436 milliárd dollárra (25 százalékkal) nőttek a tartalékok (*Witteveen* [1995] 106. o.). Nem meglepő, hogy a likviditás ilyen mértékű erősödése a világgazdaság alapvető ártrendeződéséhez vezetett; negatív hatásai közé sorolható az infláció és a magas munkanélküliség is.

A likviditás gyors növekedésének egyik előidézője volt annak az eurovaluta-piacnak az élénk fejlődése, amely a Marshall-terv korában még nem is létezett. Az eurovaluta- vagy off-shore piacok forgalma, amelyek a nettó nemzetközi banki kölcsönök legnagyobb részét adják, amint arról a Bank for International Settlements (BIS) évről évre beszámol, az 1969. évi 60 milliárd dollárról 1993 végére 3780 milliárdra 1995 végére pedig 4645 milliárdra³ nőtt. Fontos az is, hogy a nemzetközi kommunikáció sebessége, a számítógépesített származékos értékpapírpiacon olyan további lehetőségeket teremtett a spekulációra, főleg a valuták és hitelokmányok terén, melyekről ötven évvel ezelőtt még senki sem álmodott.

Nem csoda, „ha a szabad piacgazdaság működését nem fogja vissza az egyéni érdeknél előbbre való közérdek [jogos] elismerése, akkor jelenlegi társadalmi rendszerünk, mely többé-kevésbé kimeríti a nyitott társadalom fogalmát, előbb-utóbb össze fog omlani” (*Soros* [1997]).

Nem áll szándékunkban felelőtlen jóslatokba bocsátkozni, a józan és jó szándékú figyelmeztetéseket azonban komolyan kell venni. Ezek célja, hogy megvédjék, létrehozzák és újraalkossák a kiegyensúlyozott, méltányos és szabad társadalmat, méghozzá reális alapokon, a fennálló helyzetből kiindulva. Bizalomra és reményre ad okot az is, hogy a Fed, a BIS, az IMF és más nemzetközi intézmények jelentős energiákat fordítanak arra, hogy megőrizték a jelenlegi rendszer integritását (*Stone-Zissu* [1994]). A Világbank, az EBRD, az OECD-hez hasonló nemzetközi szervezetek és a PHARE-hoz hasonló segélyprogramok szintén egyre nagyobb figyelmet szentelnek a globális pénzügyi és gazdasági változások társadalmi hatásainak.

Annak megítélése, hogy ezek az erőfeszítések elégségesek-e ahhoz, hogy több évtizedre megeremtsék a szabad társadalmi kohéziót, meghaladja e cikk kereteit, feltétlenül ide kíváncsozik azonban néhány témánkba vágó megjegyzés. Tagadhatatlan, hogy a fokozott likviditás és a gyors műszaki fejlődés hatására az utolsó negyedszázad és főleg az elmúlt évtized során hallatlanul megnőtt a tőke mobilitása. Ennek fejleménynek számos kedvező hatása van. A társadalmi mobilitás azonban már csak a természeténél fogva sem tudott lépést tartani a tőkemobilitás tempójával. A tőketulajdonosok és a munkaező-tulajdonosok rugalmassága közötti különbség olyan veszélyes társadalmi feszültségekhez vezethet, melyek idővel inkább csak növekedni, mint csökkenni fognak. Globális méretekben ennek eredménye a nagyarányú ipari diszlokáció és a munkakörülmények romlása lehet. A jövőben a fejlett világon belüli egyensúlyvesztés az OECD-országok mint csoport konstruktív erejének szükségtelen gyengüléséhez vezethet, ez pedig hátrányosan befolyásolhatná azt a képességüket, hogy hozzájáruljanak a globális társadalmi kohézió méltányos és egészséges egyensúlyi helyzeteinek létrehozásához.

³ *Forrás: Witteveen* [1995] 106. o. és A Bank for International Settlements 1995. évi jelentése alapján (139–140. o.).

Ezek szerint az első számú feladat a globális pénzügyi rendszer javítása lenne. 1994-ben több javaslat is elhangzott Brüsszelben, főleg a regionális megközelítés gondolatával – amint arra az Európai Unió belüli napjainkban tapasztalható erőfeszítések is utalnak –, valamint az SDR-allokáció szélesebb körű használatával kapcsolatban, amelynek segítségével lehetőség lenne kielégíteni az átalakuló országok „kivételes szükségleteit”. Üdvözlendő tény, hogy már a külföldi valutapiacok legkiválóbb szereplőinek véleménye szerint is ezeket a piacokat gyakran érik olyan hatások, amelyek fölösleges instabilitást okoznak, és esetleg az összeomlásukat is előidézhetik, nemkivánatos irányzatokhoz vezethetnek a reálgazdaságban, és károsan befolyásolják a népjólétet és a közérkölcst. Ezért jogosnak nevezhető, ha az állami politika átgondolt intézkedésekkel és a stabilitás helyreállításának szándékával közbeavatkozik (Soros [1997]).

Úgy tűnik, hogy az elkövetkező évtizedekben a kulcskérdés továbbra is az árak és árfolyamok stabilitására, a növekedésre, a társadalmi kohézióra való törekvés lesz mind az OECD-országokon belül, mind azokon kívül. A helyzetet számtalan ellentmondás bonyolítja. A gyors technológiai fejlődés nem szükségszerűen hoz életszínvonal-javulást a társadalom széles rétegei körében. A nagyfokú likviditás esetleg improduktív, „zéró-összegű” játszmák felé terelődik majd. A megtakarításokat nehezebb lesz olyan produktív befektetések felé irányítani, melyekből finanszírozhatóvá válnának a közösség jogos infrastrukturális szükségletei, például a közlekedés és a távközlés, a környezetvédelem és a szolgáltatások (oktatás, közbiztonság és művészetek támogatása) terén. A nagyfokú munkanélküliség nem más, mint nagyfokú társadalmi erőforrás-pocsékolás. Egy jól működő, modern gazdaságnak meg kell találnia annak a módját, hogy a produktivitás hasznát a társadalom széles rétegei élvezhessék. Az egészségügyet és a nyugdíjbiztosítást egyre növekvő mértékben privatizálni kellene, de csak akkor, ha növekvő produktivitásuk felelős társadalmi ellenőrzés alatt áll, hiszen egy privát nyugdíjbiztosító éppúgy tönkremehet, mint egy rosszul vezetett takarékpénztár. A szerzett jogokat szintén védeni kellene. A források gazdaságosabb, kiegyensúlyozottabb allokációjának fokozatosan kellene megvalósulnia, hogy az embereknek legyen idejük alkalmazkodni a konstruktívabb élethez (OECD [1997] 9. o.).

Eszközök

E tanulmány nem tűzheti ki célul azoknak a konkrét eszközöknek a megfogalmazását, amelyekkel a fent említett értékeket napjaink és a jövő század környezete számára lefordíthatnánk. Megelégszik azzal, hogy kiemelte a Marshall-terv legfontosabb elemeit, köztük Robert Triffin érdemeit is, melyek konstruktívan befolyásolhatják a jövő gazdasági gondolkodásmódját. A Marshall-terv – egyszerűbb körülmények között – valóban olyan intézményi modellnek bizonyult, mely reményt, biztonságot és sikerélményt nyújtott az atlanti közösség több száz millió lakója számára. Ma sokkal nehezebb megtalálni azt a koncepciót, mely végső soron új, méltányos egyensúlyi helyzeteket eredményezhet, hiszen a koncepciónak globálisnak, vagyis a világ számos országa és közössége számára elfogadhatónak kell lennie. Egyszerre kell wilsoni értelemben idealistának lennie, ugyanakkor a Realpolitik vonásai sem hiányozhatnak belőle. Békésen kell koordinálnia számtalan létező kulturális, történelmi, gazdasági, társadalmi és politikai érdeket.

Röviden: az új demokratikus egyensúlyi helyzetek megteremtéséhez egy „globális Marshall-tervre” van szükség. A nyilvánvaló nehézségeket látva, amelyek abból a korlátlan hitből erednek, hogy a szabadpiaci erők automatikusan nem csupán a gazdasági egyensúlyi helyzetek létrehozására képesek, hanem a társadalom teljesítményének és jó-

létének optimalizálásáról is gondoskodnak, a globális Marshall-terv kifejlesztése nyilván sok időbe fog telni.

Olyan globális társadalmat szeretnénk, melyben a társadalom érdekében a piac és az állam hatalma egyensúlyban van. Az egyensúly eléréséhez természetesen szükség van arra, hogy a jelenlegi ún. gyenge kormányok tevékenysége lényegesen magasabb szakmai színvonalon folyjék, és nagyobb súlyt kapjon benne a média immár túltengő hatalmát ellensúlyozni képes nevelési funkció. Ha elfogadjuk ezt az elképzelést, akkor lehetőség kínálkozik arra, hogy idővel békés keretek között kifejlődjék az új pénzügyi, gazdasági és társadalmi rend. Ezt a folyamatot nagyban elősegítheti a szociálisan felelős piacgazdaságnak a háború utáni évtizedekben kidolgozott számtalan gyakorlati megoldása, melynek a Marshall-terv szerves részét képezte, és mely ma is ott áll az atlanti közösség jelenlegi eredményeinek hátterében.

A globális monetáris rendszer által létrehozott tőkerugalmasság azonban olyan társadalmi feszültségeket idézhet elő, melyek feloldásával már most kell foglalkoznunk. Az oktatás, a nyugdíj, az egészségügy és a munkanélküliség terén felmerülő társadalmi szükségletek létezése tagadhatatlan; finanszírozásuk formája fontos, de valójában másodlagos tényező. Az állam nem vonhatja ki magát az alól a felelőssége alól, hogy polgárainak lehetőséget adjon e szükségletek kielégítésére, ám az lehetséges, hogy csak közvetve vállal ilyen felelősséget. Mindenesetre fontosnak tartjuk, hogy az állampolgárok e szükségletekhez történelmileg elfogadható mértékben és hatékony ellátórendszerek révén juthassanak hozzá.

A munkanélküliség a társadalmi problémák legnagyobbika. Ez különös erővel jelentkezik a gazdasági ciklus mélypontján. A technikai innovációk eredményeként egyes szektorokban az egy főre jutó termelékenység gyorsabban nő, mint a gazdaság egésze. Ez a jelenség a jövedelmi és vagyoni viszonyok egészségtelen differenciálódásához vezethet, és átmeneti jellegűből tartóssá – strukturálissá – is válhat. Ez a meg gondolás olyan programok kidolgozását teszi szükségessé, amelyek „támogatják a kormányzati rendszerek és a társadalmi felelősség közötti nélkülözhetetlen összhang létrejöttét.... Kormányzati reformok révén a társadalmi identitás és a részvétel érzését lehetne támogatni.... innovatív megoldásokkal olyan egyensúlyok hozhatók létre, amelyek mellett a társadalmi kohézió és a gazdasági rugalmasság összehangolható” (OECD [1997] 4. o.).

Egyre növekvő erőfeszítések várhatók azért, hogy a szociális szükségletek kielégítése ne az állami költségvetést terhelő formában, hanem „családokon, munkahelyeken, önkéntes társulásokon” keresztül valósuljon meg (OECD [1997] 5. o.). Miközben az új programok elismerik az alapvető szolgáltatásokra vonatkozó jogot, a társadalmat arra is készítetniük kell, hogy olyan testre szabott programok készüljenek, amelyek nagyobb választási lehetőséget, önmegvalósítási módokat kínálnak az egyének számára. Elképzelhető például kormánygaranciák nyújtása az oktatást szolgáló hitelekre. Amit ezek az intézkedések hangsúlyoznak, az nem a társadalmi érdek tagadása, hanem ellenkezőleg: ezeknek az érdekeknek a mai viszonyok között elfogadható, közvetett módon történő támogatása. Ebben a keretben a Marshall-terv tanulságai a mai napig érvényesek a nemzetközi (pénzügyi) szervezetek, valamint mind a fejlett, mind az átmeneti országok kormányai számára. Úgy véljük azonban, hogy különösen fontos szerep vár a G-7-ek és az OECD jövőbeli kezdeményezéseire.

Robert Triffin eredeti érdeklődési körét és életművét, melyet a nemzetközi bankvilág területén hozott létre, a globális kooperáció iránti őszinte elkötelezettség motiválta, és olyan világ megvalósítására törekedett, melyben „a logika és az erkölcs uralkodik, és ahol a nemzetközi megtakarításokat a harmonikus fejlődés megvalósítására fordítanák” (Maystadt [1996]). Ezért gondoljuk, hogy Triffin elképzelései kiterjeszthetők napjaink problémáinak a megoldására.

Hivatkozások

- DESAI, P. [1995]: Russian Reform, G-7 Aid and IMF Monitoring: Marshall Plan Lessons. Megjelent: *The Global Monetary System After the Fall of the Soviet Empire*. Szerk: Szabó-Pelsőczy Miklós. Avebury, Aldershot (a Robert Triffin–Szirák Alapítvánnyal együttműködve), Egyesült Királyság.
- HANSEL, F. L. [1996]: The Marshall Plan from Today's Perspective. Megjelent: *Szabó-Pelsőczy Miklós* (szerk.) [1996] kötetben.
- HAYEK, F. A. VON [1978]: *The Atavism of Social Justice*. F.A. von Hayek: New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas. Routledge and Kegan Paul, London.
- HIERONYMI, O. [1973]: *Economic Discrimination Against the United States in Western Europe (1945–1958)*. Library Droz, Genf–Párizs.
- HORSEFIELD, J. [1969]: *The International Monetary Fund 1945–1965*. III. kötet. IMF. Washington, D. C.
- JOHNSTON, D. [1997]: From the Marshall Plan to True Globalization. *International Herald Tribune*, március 26.
- KISSINGER, H. [1996]: *Diplomácia*. A Panem–McGraw-Hill–Grafo magyar kiadása, Budapest.
- MAYSTADT, PH. [1996]: *The Challenge of Creating Global Economic and Monetary Environment Conducive to a Successful Transition of the Former Centrally Planned Economies*. Megjelent: *Szabó-Pelsőczy Miklós* (szerk.) [1996] kötetben.
- OECD [1997]: *Forum for the Future. Economic Flexibility and Societal Cohesion in the 21st Century*. Párizs, január 23.
- SCHUMPETER, J. A. [1942]: *Capitalism, Socialism and Democracy*. 3. kiadás. Harper and Brothers, New York.
- SOLOMON, R. [1997]: "The International Monetary System, 1945–1976: – An Insider's View", Harper and Row Publishers, New York.
- SOROS, GY. [1997]: A kapitalizmus veszélyes. Magyarul megjelent a Magyar Hírlap január 25-i számában.
- STONE, CH. A.–ZISSU, A. (szerk.) [1994]: *Global Risk Based Capital Regulations*, I. és II. kötet. Irwin, Professional Publishing, Burr Ridge, Illinois; New York.
- SZABÓ-PELSŐCZI MIKLÓS (szerk.) [1996]: *Fifty Years After Bretton-Woods*. Avebury, Aldershot, Egyesült Királyság (a Robert Triffin–Szirák Alapítvánnyal együttműködve).
- TRIFFIN, R. [1957]: *Europe and the Monetary Muddle: From Bilateralism to Near-Convertibility, 1947–1956*. Oxford University Press, New Haven és London Yale University Press.
- WITTEVEEN, H. J. [1995]: *The Determination and Consequences of International Liquidity*. Megjelent: *Szabó-Pelsőczy Miklós* (szerk.) [1996] kötetben.